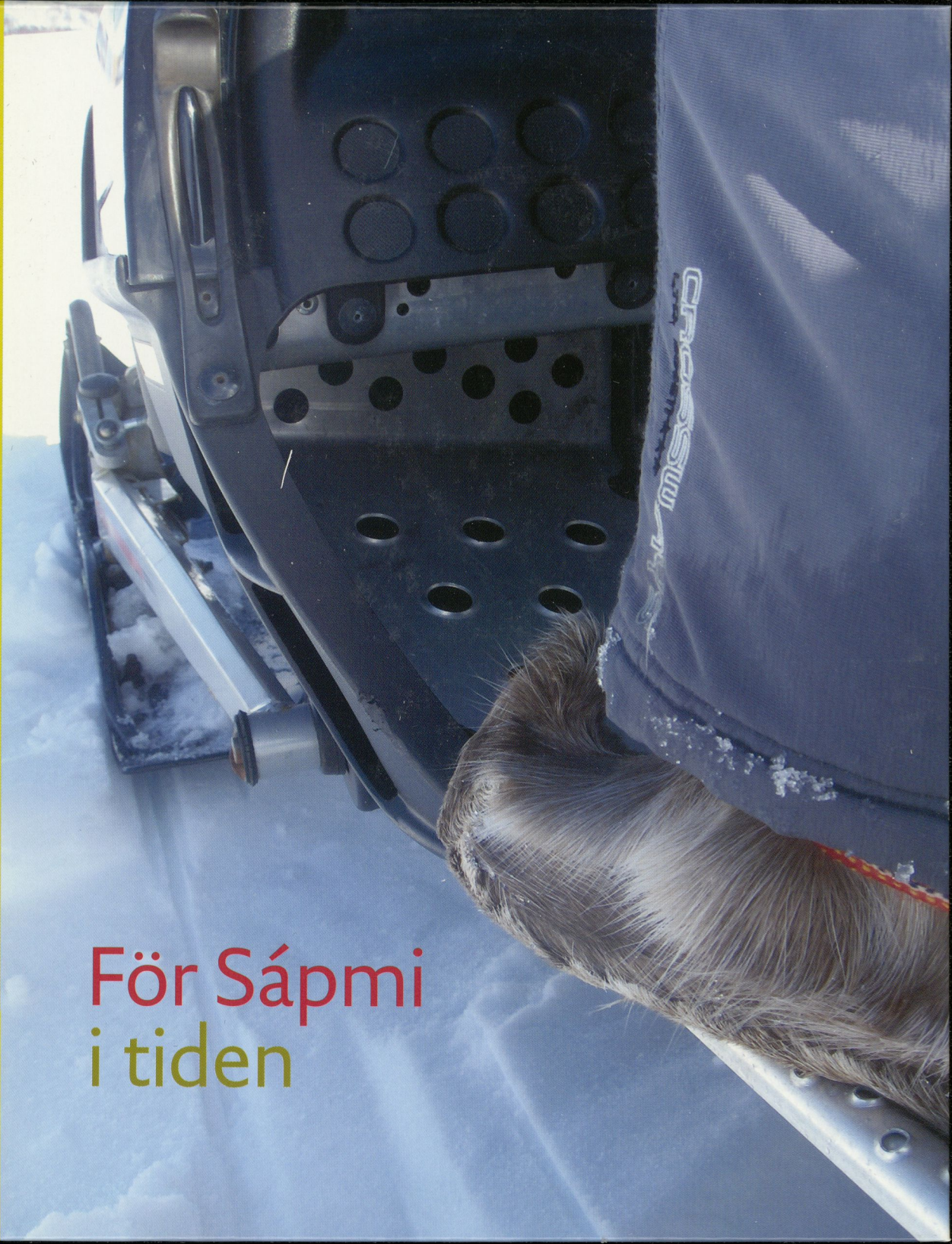

För Sápmi
i tiden

För Sápmi
i tiden

FATABUREN 2008

För Sápmi i tiden

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK 2008

Red. Christina Westergren och Eva Silvéen

FATABUREN Nordiska museets och Skansens årsbok, är en skatt av kulturhistoriska artiklar som publicerats under mer än ett sekel.

Årsboken började som ett häfte med rubriken »Meddelanden«, redigerat 1881 av museets grundare Artur Hazelius för den stödjande krets som kallades Samfundet för Nordiska museets främjande. 1884 publicerades den första kulturhistoriska artikeln och när publikationen 1906 bytte namn till »Fataburen. Kulturhistorisk tidskrift« kom de vetenskapliga uppsatserna att dominera innehållet. Från och med 1931 fick årsboken Fataburen en mer populär inriktning och i stora drag den form som den har idag. Fataburen har sedan dess förenat lärdom och sakkunskap med syftet att nå en stor publik.

Fataburen är också en viktig länk mellan Nordiska museet och Skansen, två museer med en gemensam historia och en gemensam vänförening. Varje årsbok har ett tematiskt innehåll som speglar insatser och engagemang i de båda museerna, men verksamhetsberättelserna trycks numera separat och kan rekvireras från respektive museum.

Ekonomiskt stöd från Nordiska museets och Skansens Vänner gör utgivningen av Fataburen möjlig.

Fataburen 2008
Nordiska museets förlag
Box 27820
115 93 Stockholm
www.nordiskamuseet.se

© Nordiska museet och respektive författare
Redaktörer Christina Westergren och Eva Silvéen
Bildredaktör Emma Palmér
Omslag och grafisk form Lena Eklund
Framsidas bild foto Victoria Harnesk
Baksidas bild foto Hélène Edlund. Nordiska museet
Bilder på för- och eftersättsblad foto Eva Silvéen

Tryckt hos NRS Tryckeri, Huskvarna 2008
ISSN 0348 971 X
ISBN 978 91 7108 523 8

Samisk trumma från Åsele lappmark i Nordiska museet. Foto Mats Landin, © Nordiska museet.

Tolkning av ett förflutet

Jag observerar världen genom mitt samiska kulturfilter. Min utgångspunkt är en icke-europés, även om jag nu råkar tillhöra ett av Europas äldsta folk. Kulturellt och språkligt har vi samer en koppling till den finsk-ugriska och arktiska kultursfären. Den europeiska hållningen till andra folk är ju inte ett föredöme. Men trots kolonialism, främlingsfientlighet, rasism och folkmord har västvärlden ändå förmått skapa motkrafter i form av humanism och mänskliga fri- och rättigheter. Eller som en av den europeiska kolonialismens skarpaste kritiker filosofen Jean-Paul Sartre skriver: »Ingenting är mer logiskt än att en europé bekänner sig till humanismen och samtidigt föraktar andra raser«. Trots den västerländska civilisationens janusansikte kommer FN att under 2008 fira sextioårsjubileet av deklarationen om de mänskliga rättigheterna från 1948.

Lockelse och myt

Fjällen och landet i Sápmi/Sameland har varit en lockelse för många. En attraktion skapar ofta myter. Om landet och sam-

LARS-ANDERS BAER
är ordförande i Sametingets styrelse och medlem i FN:s *Permanent Forum on Indigenous Issues*, ett organ för urfolksfrågor. Han är också egenföretagare, bland annat inom rennäringen.

erna finns sålunda en mångfald av myter som ackumulerats genom historien. Vad som är myt och vad som är verklighet är ibland svårt att veta – i många fall är det olika sidor av samma mynt. Vem minns inte Carl von Linnés extatiska beskrivning av fjällen när han kom upp på kalvfjället ovanför Kvikkjokk under sin Lapplandsresa på 1730-talet. Linné sa också i detta sammanhang att han skulle ha velat vara en fjällsamt om han fått leva om sitt liv. Något tidigare hade rikshushållaren Axel Oxenstierna av statsfinansiella skäl uttalat att »i Norrland ha-va vi ett Indien«. Myten om Sápmi är fortfarande, i det tjugoförsta århundradet, i högsta grad levande både här hemma i Sverige och utomlands. I världens största näringsgrenar, turismen och upplevelseindustrin, är myterna en del av livsluften. Museerna är numera också en del av upplevelseindustrin. Vad vore Stockholm utan sina museer och vad vore Djurgården utan Nordiska museet? Men museets tillkomst under den kolonialistiska erans höjdpunkt har satt sina spår. Förhållandet till samerna avspeglas tydligt i utställningsverksamheten, där myterna om det samiska både konserverats och exponerats.

Myterna har i högsta grad påverkat samepolitiken, som i sin tur ytterligare cementerat mytbildningen. Det är kanske nödvändigt att här påpeka att detta inte är en exklusiv samisk erfarenhet, utan en som delas av många urfolk. Aboriginer, maorier och indianer har samma erfarenheter i populära svenska resmål som Australien, Nya Zeeland och USA.

Fredliga vildar med kunskaper i trolldom

Samerna har genom historien fått sig pådyvlade många karaktärsdrag, men det finns ett som ännu gäller och det är samer-

Utsikt över fjällvärlden med Lapporten i bakgrunden. Foto Mark Markefelt, © Nordiska museet.

nas påstådda fredlighet. Det är inte nog med att vi är Europas enda »vildar«, vi är också sannolikt Europas fredligaste folkgrupp. Vi har varken varit inblandade i krig mot andra folk eller slagits inbördes. Vissa forskare har gått så långt att de menar att det inte finns ord för krig i det samiska språket. Det samiska ordet för krig, »soahti«, anses vara ett finskt lånord. I motsats till många andra urfolk valde samerna att inte göra väpnat motstånd mot ockupanterna och kolonisatorerna. Betraktad i backspegeln blev den fredliga strategin belönad av grannarna i Norge, Sverige och Finland på så sätt att samerna

Exotiska människor från landet i norr? »Femme Laponne« och »Homme Lapon«. Handkolorerade gravyrer i J. Grasset Saint-Sauveur, *Encyclopédie des Voyages* 1795–96, stuckna av J. Laroque efter förlaga av J. Grasset Saint-Sauveur. Foto Nordiska museet.

inte blev utsatta för folkmord eller direkta förföljelser. I Sovjet mördades förvisso samiska ledare under de stora utrensningarna på 1930-talet. Trots det som hänt i Ryssland är samerna privilegierade i jämförelse med många andra urfolk i världen.

Myterna om Ultima Thule, den yttersta Norden, Finnmark, Lapponia, Lappland, Sameland och Sápmi – och om landets klimat, djur, växter och innevånare – är många, och har sina rötter långt tillbaka i historien. De äldsta underrättelserna om samerna är från 100-talet e. Kr. Samerna omnämns där som Fenni. Fenni sägs vara jägare, som lever av de fällda djurens kött och klär sig i deras hudar. Berättelserna om det mystiska folkslaget

Lofsdalen, Härjedalen. Foto Mark Markefelt, © Nordiska museet.

uppe i den nordliga köldöknen växte efterhand. Det är uppenbart att dessa skildringar i regel grundade sig på vaga och obestämnda andrahandsuppgifter, men det är så myter och fördomar skapas.

I de isländska sagorna och i skrivna norska källor från 1100- och 1200-talen dyker så berättelser upp om samernas kunnighet i trolldom och med denna kunskap kunde samerna sätta sig i respekt hos sina grannar. Under trettioåriga kriget hade Gustav 11 Adolf och svenskarna stora framgångar på krigsfäl-

ten ute i Europa. Framgångar som ledde till att motståndarna började beskylla den svenska militären för att ha tagit samiska trollkarlar i sin tjänst. Det var självklart grova beskyllningar i ett heligt krig, och svenskarna försökte på olika sätt värja sig. Det ledde ironiskt nog till att den första svenska offentliga utredningen om samerna tillsattes. En tysk professor vid namn Johannes Schefferus anställdes för arbetet och år 1673 presenterades hans arbete i en bok kallad *Lapponia*. Boken publicerades först i latinsk språkdräkt och sedan på tyska och engelska. Boken har sedermera översatts till flera andra språk och kom lustigt nog ut i svensk översättning först år 1956. Boken blev med dåtida mått en »bestseller« och fick avgörande betydelse för förståelsen av samerna, deras näringsliv, religion och kultur under ett antal århundraden. I frågan om den svenska krigsmakten utnyttjat samisk trolldom blev det klarlagt att samerna både fysiologiskt och genom sin mentala konstitution var odugliga som soldater. Beskyllningen att samiska trollkarlar eller nåjder använts för att förbättra krigslyckan avfärdades som djävulskt förtal. Sedan dess har samerna inte deltagit i några svenska krigsoperationer och därmed har myten om samernas fredlighet blivit stadfast. Så här i efterhand måste man konstatera att samerna i detta fall var lyckligt lottade som slapp att bli slaktade på krigsfälten i Europa. I gränstraktaten från år 1751 mellan Sverige och Danmark/Norge finns en särskild bilaga som rör samerna. I *Lappkodicillen*, som bilagan heter, garanteras samerna neutralitet i händelse av krig mellan Danmark/Norge och Sverige. Samerna och framförallt de renskötande samerna var fram till 1960-talet mer eller mindre befriade från att göra militärtjänst i Sverige.

Den hotfulla nomaden

I samband med den så kallade upptäckten av Amerika på 1500-talet fördes en diskussion framförallt inom den katolska kyrkan om huruvida indianerna var mänskliga eller inte. Resonemanget utmynnade i att indianer inte rimligtvis kunde vara människor eftersom de inte ärvt det antika Greklands politik och kristendomens dogmer. Det vi idag kallar rasism uppstod dock långt senare. I västerländsk filosofi har nomaden setts som civilisationens motsats, och det förklarar till en del det västerländska samhällets hållning till urfolk, som ofta är nomader och flyttar med sina djur till olika betesmarker under året. I västerländskt tänkande har det gjorts en skarp distinktion mellan nomaden och den fastboende jordbrukaren, där nomaden har fått representera det ociviliserade och det oförutsägbara. Enligt den tyske filosofen Friedrich Hegel var kulturer i ständig utveckling mot en högre nivå. Längst ner på utvecklingstrappan fanns nomadkulturen. Nomadsamhället är enligt Hegel ett naturtillstånd och civilisationens historia börjar först när nomaden slår sig ner som jordbrukare. Med jordbruket är det slut på nomadens planlösa liv, eftersom jordbruk kräver omsorg om framtiden.

Det centrala i Hegels teser är att civilisationen börjar först när människan tar kontrollen, härskar och är aktiv i förhållande till naturen. Nomaden förhåller sig däremot passiv till naturen och underkastar sig den. Nomaden är inte människa, i betydelsen oavhängig individ, enligt Hegel. Det är naturen som skapar nomaden och det är naturen som är aktören. Denna typ av existens utgjorde sålunda det absoluta hotet mot civilisationen. En annan av upplysningstidens filosofer, Immanuel Kant hävdade att vita och svarta var mänsklighetens grundraser –

Familjen Blind. Ringvassøy, Troms fylke, Norge, 1913.
Foto Janrik Bromé. Nordiska museet.

ändå ansåg han att indianerna var den mest underlägsna rasen. Trots vår bleka uppenbarelse räknades vi samer sällan till den vita rasen utan ansågs som ett underlägset och barbariskt folkslag. Filosofen och historikern David Hume jämförde samer med »negrer« och ansåg att båda saknade egen vilja. Trots att Hume var en slaverimotståndare var han rasist.

Friedrich Nietzsche, en annan känd filosof, har också försökt blottlägga nomaden. Enligt Nietzsche reser en nomad inte ef-

tersom man i ett nomadlandskap kan förflytta sig utan att röra sig framåt. Det är egentligen landskapet som förändras i takt med nomadens flyttning. I ett sådant landskap finns det inte spår, och inte heller historia och utveckling enligt Nietzsche. Skillnaden mellan natur och kultur upplöses och avståndet mellan det döda och levande minskar. I Nietzsches nomadlandskap är det också svårt att skilja mellan vad som är verkligt och vad som är önsketänkande. Nietzsches alter ego Zarathustra vandrar omkring i ett nomadlandskap »utan framtid, utan historia«. Man skulle nästan tro att det var Nietzsche som var de svenska markägarnas juridiska ombud i sedvaneprocessen om renbetet i Härjedalen. I Nietzsches värld var nomaden och staten två helt oförenliga storheter och deras mellanhavanden kunde bara lösas genom våld, eftersom staten utgjorde en hänsynslös krigsmaskin. Samtida franska filosofer menade dock i motsats till Nietzsche att det var nomaden som var den aggressiva krigiska ödeläggaren. Nomaden har enligt dessa filosofer en enorm förstörelsepotential och ekot av dem kan höras idag när samerna, rennäringen och den stora mängden renar anklagas för att vara det yttersta hotet mot fjälllämmeln och hela den biologiska mångfalden i fjällområdet. I norska tidningar kunde man för några år sedan läsa att rennäringen var ett större hot mot miljön i Nordnorge än atomavfallet på Kolahalvön.

Trots att vi lever på 2000-talet finns fortfarande mycket kvar av Hegels och Humes tankevärld och den kommer till uttryck på olika sätt även när man talar om samer, samisk kultur, rennäring och samiska rättigheter.

Kulturkampen

Under den tid samerna levte under de nordiska staternas överhöghet finns flera exempel både på etniska rensningar och försök till rensningar. Den så kallade kulturkampen i Härjedalen på 1880- och 90-talen är ett typexempel på ett försök till etnisk rensning. Här tänkte bruksägaren Farup fördriva samerna från området kring Ljusnedal. Han idkade både krypskytte mot samerna i riksdagen och tjuvskytte av ren i skogarna. Han ville köra i väg samerna från Härjedalen – men han misslyckades, tack vare motkrafter i det svenska samhället. Kulturkampen har i vår tid fullföljts av vissa markägare i Härjedalen, i form av juridiska processer rörande rätten till renbete. Många i majoritetssamhället verkar leva enligt devisen »lev med dina egna så kan du leva i fred, med mig och mina grabbar som beskyd-

Fjälllämmel, inte i första hand hotad av renar utan av en turist med kamera.

Foto Christina Westergren 1978.

dar dig«. Citatet är hämtat från en artikel om situationen i det forna Jugoslavien skriven av Carsten Jensen i *Dagens Nyheter* den 25 november 1994. Processen i Härjedalen där samebyarna förlorade på de flesta punkter är förvisso intressant från juridisk synpunkt, men den har också en jugoslavisk dimension. Statsmakten har genom regeringen visat förvånansvärd passivitet, en passivitet som lett till att den så kallade kulturkampen blivit en formaljuridisk fråga. Den samiska kulturens fortsatta existens i Härjedalen, som till sin natur är en politisk fråga, hanteras nu av svenska jurister och inte av Sveriges regering eller den lagstiftande församlingen, riksdagen. Det var inte de vita juristerna i Sydafrika som avvecklade apartheidsystemet, snarare var de motståndare till en sådan utveckling. En demokratisk stat och dess företrädare i regering och riksdag kan inte ställa sig neutrala med hänvisning till att den lagstiftande sfären inte ska blanda sig i vad den rättstillämpande sfären gör i en i grunden politisk fråga. I ett sådant samhälle där de demokratiska värdena vittrar sönder och de demokratiska institutionernas legitimitet undergrävs lever minoriteter farligt.

Det samiska kulturarvet

Det samiska kulturarvet inbegriper våra förfäders lämningar i markerna, flyttleder, boplatser, förkristna gravplatser (det samiska kulturlandskapet), heliga platser (det samiska sakrala landskapet), kulturhistoriska föremål, heliga föremål (heliga trummor, seitar) och samiska mänskliga kvarlevor.

När man diskuterar kulturarv och urfolk kommer man osökt in på makt och kolonialism. Samer har, liksom andra urfolk, bokstavligen blivit fråntagna och berövade sitt kulturarv.

Samtidigt är det tack vare dåtidens samlare – upptäcktsresande, missionärer och etnografer – som vi idag har kulturhistoriska föremål och heliga trummor bevarade på museer. Nordiska museet är ett exempel på detta.

Rätten till ett samiskt kulturarv handlar om rätten att tolka och definiera sin historia och sitt förflutna. Det handlar också om att få förvalta och förmedla sitt förflutna på samiska museer. I nuläget är det Riksantikvarieämbetet som förvaltar de samiska kulturminnesfrågorna i Sverige och Nordiska museet i Stockholm som är ansvarsmuseum för samisk kultur i Sverige. Det ter sig naturligt att Sametinget på sikt blir ansvarig förvaltningsmyndighet för samiska kulturminnesfrågor och att Ájtte blir huvudmuseet för samisk kultur i Sverige. Att museer,

Inför återbegravningen av mannen som enligt traditionen bär det samiska namnet Soejvengeelle (Skuggmannen). Sigrid Stångberg, ordförande i Vadtejen Saemiej Sijte, anländer med de jordiska kvarlevorna av den okände samens. Tärnaby, oktober 2002. Foto © Sven Mikaelsson.

institutioner och regeringar samarbetar med urfolken och tillgodoser deras krav när det gäller föremål och mänskliga kvarlevor innebär inte bara ett fysiskt återlämnade utan också en försoningshandling och ett erkännande där man återupprättar det förflutna. Det är inte bara en fråga om juridik och om vem som formellt »äger« heliga trummor eller samiska kranier utan i mycket högre grad en fråga om etik och moral.

När man talar om repatriering av samiska kvarlevor är det svårt att undvika *Soejvengeelle*, Skuggmannen på sydsamiska, som blev återförd till sin ursprungliga grav i oktober 2002, vid Atoklimpen i Tärnaby. På 1950-talet gjorde Ernst Manker en arkeologisk undersökning av graven. Han tog med sig delar av skelettet till Nordiska museet för vidare forskning mot löftet att skelettdelarna skulle återbördas till graven efter avslutad undersökning. Manker hade till och med skrivit ned löftet i sina anteckningar.

Vadtejen Saemiej Sijte, den lokala sameföreningen i trakten, började driva frågan efter att en av dess medlemmar, som för övrigt var sonson till den vägvisare som ledde Manker till graven, skrivit en motion om återföring av skelettdelarna. Tack vare det nedskrivna löftet om återföring kunde så Skuggmannen återbegravas på sin ursprungliga plats. Här var det alltså en lokal sameförening som mycket framgångsrikt fick igenom sitt krav. Man kan självfallet spekulera i om det hade gått lika lätt att återföra skelettdelarna om inte Mankers nedskrivna löfte funnits bevarat i Nordiska museets arkiv.

Frågan om repatriering av samiska mänskliga kvarlevor och kulturföremål har länge varit central i Sametingets agenda. Regeringen ställer sig idag positiv till återförandet och nu pågår en diskussion om hur det ska genomföras praktiskt.

Myterna möter verkligheten

Det bör understrykas att frågor som har att göra med samisk förvaltning av det egna kulturarvet har en gränsöverskridande dimension. I förslaget till Nordisk samekonvention som håller på att beredas i regeringskanslierna i Oslo, Stockholm och Helsingfors finns starka skrivningar om förvaltningen av det samiska kulturarvet. Detta har också varit en viktig fråga inom Samiskt parlamentariskt råd (SPR). SPR antog den 4–5 oktober 2004 i Honningsvåg följande uttalande om samisk kulturminnesförvaltning och en stärkt gemensam samisk kulturminnesvård i Sápmi:

- Samiskt parlamentariskt råd kräver att det i de olika staterna nu etableras bestämmelser för samisk kulturminnesförvaltning, där samerna har myndighet över eget kulturarv. Samiskt parlamentariskt råd ber statsmyndigheterna snarast sätta igång arbetet för en sådan etablering. Detta bör ske i samråd med sametingen i de nordiska länderna, och med representativa organ/institutioner i Ryssland, utifrån en klar målsättning om att uppnå enighet.
- Samiskt parlamentariskt råd ber de statliga myndigheterna aktivt verka för att det samiska och det nordiska samarbetet för dokumentation, vård och förvaltning av samiska kulturminnen utvecklas och stärks.
- Samiskt parlamentariskt råd hänvisar också till att samiska kulturminnen är bortförda från de samiska områdena genom tiderna, till sydligare delar av de länder där samerna bor, och till utlandet. Samiskt parlamentariskt råd ber därför styrelsen att arbeta med denna sak med målet att utfor-

ma en gemensam strategi för att föra dessa kulturminnen tillbaka till Sápmi.

I detta sammanhang bör också nämnas att FN:s generalförsamling den 13 september 2007 antog en deklaration om urfolkens rättigheter som anger en minimistandard för hur stater ska behandla dessa folk. För samernas del innebär detta en långtgående rätt till självbestämmande, vilket innefattar rätten att fritt avgöra sin ekonomiska, sociala och kulturella utveckling, samt kontrollera och besluta om sina egna naturresurser. Deklarationen förpliktigar staterna att erkänna att samerna är ägare av traditionella landområden och naturresurser. Deklarationen tar också upp frågan om urfolks obestridda rätt att förvalta sitt kulturarv och sitt förflutna och även rätten till repatriering av mänskliga kvarlevor (artikel 11, 12 och 31).

Det är först nu verkligheten börjar komma ikapp myterna. Samerna försöker nu själva i samarbete med museer och myndigheter synliggöra den samiska blicken, rösten och berättelsen. Som avslutning passar det därför bra att påminna om vad som står inristat i Carl Eldhs reliefer ovanför porten till Nordiska museet. Besökaren möts här av August Strindbergs ord »Sagor jag täljer att arv sitt de unga minnas må«. August Strindberg som för övrigt var en av museets tillskyndare är känd på många sätt, men få har uppmärksammat hans funderingar kring frågan om han själv var av samisk börd. Strindbergs familjebakgrund och författarskap visar att gränsen mellan det samiska och det svenska inte är absolut – det finns många beröringspunkter bara man tar bort skygglapparna.